

Ә.Қ.КОСПАҒАРОВА

ӘДЕБИ ДАМУ ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ОРТА

Қазақ халқының сан ғасырлар бойы тағдыры мен тіршілігін, салт-санасын бейнелеген ауыз әдебиеті туралы академик жазушысы М.Әуезов: «Бакыт іздең ғасырлар бойы сахараны шарлап шарқ үрған мұндар жолаушы – қазақ халқы бізге архитектура мен скульптураның, сурет өнерінің ескерткіштерін калдыра алмады. Бірақ ол бізге ең асыл мұра – жыр мұрасын мирас етті. Жырши халық, ақын халық есте жоқ ескі замандардан бастап дарыған ақындық даналығын қалтқысyz жұмсап, өзінің рухын ұмытылmas әпостық дастандарда, сан-сан алуан түрлі жырларында бейнеледі», – деген болатын.

XIX ғасыр – казақ поэзиясының арғы-бергі тарихындағы биік белес. Поэзиямыз осы бір ғасырлық даму жолында өмірмен қоян-қолтық араласып, кен қанат жайды, жана сапа өріне көтөрілді. Поэзиялық дарыны мен талғамы әр алуан ақындар көп шығып, ақындық өнерді байыта және түрленте түсті. Өнер көзі қашанда халықта. Қазақ поэзиясының осы түста айқын өрлеу жолына түсіү де қоғамдық өмірмен байланысты еді.

XIX және XX ғғ. тоғызында өмір сүріп, дәстүрлі ақындық поэзияның ізін салған біртуар азаматтар Қабылса Қабан жырау, Сүйімбай Аронұлы, Жамбыл Жабаев, Әсет Найманбаев, Құланаян Құлмамбет, Майкөт т.б есімдерімен қатар аталып үлкен мектеп қалыптастыруға өз үлесін қосқан жez тандай, жел қобыз ақын Бақтыбай Жолбарысұлының шығармаларын атамай өту орынсыз.

Қашаннан қалыптасқан халық ұғымы бойынша өнер (акындық, шешендік, өншілік, күшілік т.б.) ақылдың, дарынның белгісіне саналған. Бір бойынан ақындық та, шешендік те, өншілік, күшілік те табылған бақ жұлдызды Бақтыбай шығармашылығын жыр дүлділі I.Жансүгіров, белгілі академик жазушы С.Мұқанов, ғұлама ғалым М.Әуезов, филология ғылымдарының докторлары М.Жолдасбеков, С.Садырбаев сынды зерттеушілерімізben қоса М.Жармұхамедов, С.Дәүітов, О.Исмаилов сынды әдебиеттанушы ғалымдарының зерделеген. Бақтыбай туындылары Жамбылдың жинақтарында (1946, 1982, 1996), «Бес ғасыр жырлайды» (1984), «XIX ғасырдың бас ақындары» (1988), «Айтыс» томдарында (1965, 1988), т.б. ұжымдық кітаптар мен бұкаралық ақпарат құралдары беттерінде жарияланып келді.

Жыр сүйер қауымға Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының колжазбалар корына түскең біраз айтystары мен марқұм, фольклоршы Е.Ақжолтаев жинастырып кеткен «Жел қобыз» (1987) жинағы мен О.Исмаиловтың «Бақтыбай» (2000) кітабында жарық көрді. Сондай-ақ 2005 жылы «Басылып жатқан қазынам...» атты толық шығармалар жинағын Бақтыбайдың туысы, Ескелді бидін тікелей үрпағы, ҰҒА-ның академигі, химия ғылымдарының докторы, профессор Еділ Ерғожаұлы Ерғожин демеушілік етіп, жазушы-ғалым Ораз Исмаилов аталған еңбегінде ақынның өмірі мен шығармашылығын түбегейлі зерделей отырып, бірнеше тақырыпшалар арқылы ақынның өскен ортасы, балалық шағы, Тезек төре мен Мәйке қыз айтystарының мәнісін, Бақтыбай ардақтаған айтysкерлер мен Бақтыбайдың айтystағы басымдылығын т.б қырларын талдай отырып ақын шығармашылығын оқырман қауымға түбегейлі жеткізген.

Ақындық дәстүр дегеніміз – бұрынғы өткен ақындардың өнерпаздық үлгісін сол күйінде, шиін шығармай қайталау – деген сөз емес, сол жақсы дәстүрді өрбір талант иесі жаңа мазмұнда, өзіндік ақындық үлгі өнерімен дамыту деген сөз.

Айтys жайын сөз еткенде суырып салма ақындық өнер туралы айтпау мүмкін емес. Табан аузында жарқ еткізіп, тауып, айттылып, көпшілікке лезде тараф отырған уытты сөз біздің жағдайымызда әуел шешендіктен басталып, кейін ақындық (суырып салма) өнерге ауыскан тәрізді (өрине кейінгі ұзақ дәүірде шешендік пен суырып салма ақындықтың қатар дамығаны өз алдына басы ашық мәселе. Сөз бұл арада суырып салма ақындықтың алғашқы бұлак-бастауы тұрасында) Бұлай деуіміздің себебі: біріншіден, шешендік те бір сөтте бұлартпай, ұтымды айтysлатын суырып салма тапқырлықты қажет етеді, екіншіден, шешендік сөз түрі жағынан поэзияға егіздін сыңарындағы ұқсас, мұнда да тапқыр ой өлеңмен не өлеңге лайық белгілі ұйқаспен, ырғакпен айтылғандаға ғана нысанасына дәл тиеді, басқаша айтсақ, оның мазмұны мен түрі бір-біріне сай болуға тиіс, сонда ғана ол ұзақ өмірге «жолдама» алады. Шешендік әуел баста бір адамның сөзімен ғана басталып, аяқталып отырса, кейін бір не бірнеше шешеннің катысуымен де жүзеге асырылып келеді. Мұндағы сөз сайысы

көлем жағынан шағындығы болмаса, түрі жағынан кейінгі дәуірлердегі ақындық айтыстарға көп ұқсас. Үшіншіден, ұтымды да уытты сөз өүелі баста ұзак өлең күйінде тумай, нақыл, такпак, шешендік, билік сөзі төрізді бірер ауыз күйде, яғни, ұсақ түрде туып, кейін ғана поэзияға, үлкен түрге көшкен сияқты.

Осындай бойында ақындық таланты бар адам жазу-сызууды білмеген кезінде поэзиялық туындыларын тек ауызша шығарды. Суырып салма ақындық өнердін дамуына өзіндік үлкен ықпалын тиізген жағдайын бірі – өлеңді ауызша шығарумен қатар, ауызша сактау шеберлігі. Импровизация дәуірінде әрбір ақын өз өлеңдерін ауызша сактаумен қатар, өзге де көп адамдардың, өсіреке өзімен айтыска түскен (женген не женілген) ақындардың да өлеңдерін естек сактап, халықта таратып отырған.

XIX ғ. 70 жж. дейінгі үлкен ақындардың басым көвшілігі, өсіреке, ірі айтыс ақындары көбіне-көп өз ортасының күшті, билеуші адамдарының қасында, төнірегінде, тіпті алыста жүрсе де, билеушісінің дегенінде болды, оның төнірегінен шыға алмады. Бұл осы әдебиеттің сыртқы ерекшеліктерінің бірі ғана емес, оның ішкі мазмұнына да әсерін, ықпалын тигізбей койман ғана негізгі жағдайлары бірі. «Мұның өзі, тұptеп келгенде, теңсіздік коғамында адаммен бірге өнердің де тенденциялары алмайды, билеуші қауымның бақылауы мен «камкорлығында» болғандығының, ақын өнерінің тек үстем тапқа ғана қызмет етуге лайықты құралдай танылғанының нәтижесі».

Ру айтыстарының төнірегінде де (ру басы мен ру байларын өлердей мадактау өлеңдерінде) осындай шындық ізі, ру иелеріне тәуелділік жатқаны ешбір күмән туғызбайды.

XIX ғ. жыраулық поэзияның сарыны әлсіреп, аясы тарылғанымен елдін қамын ойлайтын, оның арман-мұдделерін ту етіп көтеретін, бойында намыс оты жалындаған ақындар аз болмады. Олар осы жолда ханға да, сұлтанға да, батырға да карсы келуден тайынбаған. Бұған – Махамбеттің Жәнгір ханға, Шернияздың Баймағамбет сұлтанға, Сүйімбай мен Бақтыбайдың Тезекке, Үмбетәлігеге (Қырғыз Орманның ұлы), Майкөттің Бәйтік марапқа айтқан сөздері дәлел. Сондықтан Бақтыбайдың Тезек ордасына келіп, ойындағы пікірін іркілмей айтуы кездейсоқтық емес.

«Бақтыбайдың бағы Тезек төре мен Мәйке кызы» деп жазушы О.Исмаилов жазғандай Тезек төре жетісулық әдеби ортасын қалыптасуына өз ықпалын тигізді десек артық айтқандық емес.

«Тезек төренің атына байланысты туған шығармалардан мазмұн өткірлігі мен көркемдік сипаттары жағынан оқшау тұратыны «Бақтыбайды мен Тезектің айтысы», – деп әдебиеттанушы ғалым М.Жармұқамедов [Айтыстың даму жолдары. Алматы, 1976, 76-б.] бағалағанындағы, ақынның қоршаған ортадағы сансыз құбылыстардың өзінің жан дүниесіне әсер етіп, сезімдік қабылдау жүйесіне енетін көркемдік суреттеу поэтикалық жад түрінде жинақтала береді. Адамдардың және табиғат құбылыстарының өзара үндес әрі бір-бірлерінде ұқсамайтын қасиеттері мен козғалыстарына деген ақындық ойлау кеңістігіндегі бағалаулар жинақтала келе соңғы әсерленудің ықпалымен импровизация құбылысының нәтижесі түрінде дүниеге келеді. Ақындар үнемі әткен мен бүтіннің және болашақтың арасын байланыстыратын ойлардың құрсауында жүреді. Ақынның ой жүйесінде, санасында заттар мен құбылыстардың поэтикалық бейнеленуі жинақтала береді, бірақ рухани тұрғыдағы әсерлену (құрт куану, қайғыру) сәті кенеттен туа қалмаса туынды бірден пайда болмайды. Дүниеге келер шығарма өзінің сәтті минуттарын құтіп туындыгердің санасында жазылған қалпымен жата береді. Бұл – импровизация қасиетінің психологиялық тұрғыдағы бірінші кезеңі. Ишкі импровизация түрінде атауды Қосымбаев Мәлс «XIX–XX ғғ. ақындық дәстүрдің даму ерекшелігі» атты (ф.ғ.к. алу үшін жазылған диссертация) жұмысында береді.

Жалған дүниенің паркын азғындыққа, жем-корлықпен алдап-арбауға теліп күн кешкендерді ақын осылай ашы сынға қомкеріп, маскарайдай.

Бақтыбайдың толғау-өлеңдерінде коғамның бет-бейнесін ашу, би-болыстар ісін әшкереleу сондай-ақ, дәстүр жалғастығын бұзбай ала жүру де бар. Өткенге деген өкініш, алдағы белес ақынға ой салады. Не үтты, не жоғалтты. Ең қымбат асыл дүниесі жырын кімге тапсырады.

Өткен ғой Сүйекен де, Қабекен де,
Оларға қарасам мен жабы екем де.
Алды-артымды тексеріп енді білдім,
Өзімде түзелмес мін бар екен де.
Арқалап домбырамды сағым құған,
Жел қобыз желге мінген жан екем де.

[Кім қалар? «Басылыш жатқан қазынам...»
Алматы: Комплекс, 2005. 53-б.]

Адамзаттың үрпактан-үрпакқа жалғасатын мұраттары ақындардың көркемдік ойлау жетістіктерімен суарылған эстетикалық танымдық мәні бар туындылары арқылы айқындалады.

Қазақ ұлтының XIX–XX ғғ. хал-ахуалы Ресей империясының орташыл бүғауында болғандықтан, ақындардың шығармашылық мұраттары халықтың ой-санасын шығармалары арқылы сәулелендіруге, жігерлендіруге жұмсалды.

XIX ғғ. соны мен XX ғасырдың басындағы әдеби дамудың қоғамдық-әлеуметтік, көркемдік-стильдік жақтарынан белсенді сипат алуына ықпал жасаушылар мұсылмандық шығыс пен еуропалық ғылым, мәдениет жетістіктерін менгерген ұлттық қоқымысты зиялыштар болды.

XIX–XX ғғ. алғашқы ширегі – қазақ тарихындағы ұлттық ояну, серпілу дәуірінің аса маңызды кезені. Қазақ әдебиетінің көп жанрлық мазмұнмен дамуы дана Абай дәстүрін жалғастыра отырып, ағартушылық-демократиялық ағымның кең арналы жетістіктерімен, жаналықтармен өрнектеді. Атап айтқанда, еуропалық ағартушылық реализм, мұсылмандық Шығыс әдебиеті дәстүрліндегі дидактикалық, саяси-әлеуметтік лирика түрлері мейлінше кең өрістеді.

Бақтыбайдың тағы бір қыры оның мұсылмандық дидактикалық дүниелер жаза алуында ол өзі өмір сүріп отырған кезеңнің шынайы келбетін қарапайым ғана зілсіз женіл жеткізе біледі. Абай танып айтқан «Алланың өзі де рас, сөзі де рас», Ыбырайдың;

Бір Аллаға сыйынып,
Кел балалар оқылық! –

деген даналық жолында, иманды әдебиет көпірін қалаған шығармалар қатарында Жолбарысұлы Бақтыбай жырларының мәні бар. Оған «Ағуз-зиг биллө сөздің анасы, Бісміллө сөздің сарасы» деп басталатын «Дос-жардың бата, дұғасы», «Атамыз – Адам пайғамбар» деген өлеңдері мысал бола алады.

Әдеби ағым дегеніміз – жекелеген ақын-жазушылардың өзіндік көркемдік көзқарастарының сәйкестіктерінен танылатын эстетикалық-тәндиқ ойлау жүйесі.

«Едіге – Нұран», жаңадан табылған «Қызың күлаған», «Төрт өнерпаз» сынды дастандары мен мысал өлеңдері XIX–XX ғғ. кең етек жайған жыршылық өнердің сарқыншағы іспеттес. Бақтыбай замандастарынан дастан айтпаған ақын кемде кем.

Көркем ойлаусыз адамзат дамуын көзге елестету мүмкін емес. Абайдың сөзімен айттар бол-

сақ, «оңаша қалып ойменен», өзін өзі тануына қолайлы жағдай үнемі бола бермейді.

Ақындардың өзін қоршаған ортасын әлеуметтік-тұрмыстық жана, тосын оқиғалармен үнемі бетпе-бет кездесе жүріп, әрбір әсерленуден кейін іштей түйсіне сезінумен жырлауы – ішкі толғаныстардың нәтижесі.

Жыраулық поэзия өкілдерінің ізін басқан, қазақ жерінде ақындық поэзияны қайта қалыптастыруши Бақтыбай, Жамбыл, Көтеш, Шал, Жанак, Абыл сияқты дара тұлғалар өздерінің философиялық-дидактикалық сарындағы өлең-толғауларымен әдебиет тарихында із қалдырыды. Әсіреле XIX ғ. айтыскерлік өнердің іргесі каланып, шанырағы биікке көтерілді. Қазақ даласының әр түпкірінен өздеріне тән ерекшеліктері бар ақындық мектептер қалыптасты. Атап айтқанда, Батыс Қазакстанда – Қашаған, Арапбай, Бала Ораз, Ақтан, Нұрым, Марабай, Орталық Қазакстанда – Шортанбай, Дулат, Шөже, Орынбай, Кемпіrbай, Онтүстік Қазакстанда – Майлықожа, Құлғыншак, Сарыбас, Мәделіқожа, Молла Мұса т.б. жалғаса береді. Бұл тұлғалар ақындық поэзияны ауылдың алты ауызын айтуыш өлеңшінің ермегінен ірі қоғамдық, әлеуметтік келелі мәселелерді көтере алатын ұлттық өнер деңгейіне көтерді.

ӘДЕБІЕТ

1. Қараев М. Қазақ әдебиетіндегі реализмнің даму жолдары. Алматы: Мектеп, 1986. 12 б.
2. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. Алматы: Фылым, 1985.
3. Исаилов О. Басылып жатқан қазынам. Алматы: Комплекс, 2005.
4. Жармұқамедов М. Айтыс. Алматы: Жазушы, 1988.

Резюме

В данной статье рассматривается преемственность устного творчества поэтов, отраженным в поэзии Бақтыбай Жолбарысулы входящих в цикл литературного жанра в конце XIX века и начало XX веков.

Summary

This article is about admissibility regulation of creation poets, reflection in poetry Bactibay Zholbarisuly, in cycle literary genre beginning XIX and end XX century.